

JAN WNĘK

Pandemia grypy hiszpanki (1918–1919) w świetle polskiej prasy

The Spanish Influenza Pandemic (1918–1919) as Covered by the Polish Press

Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego

Streszczenie

W latach 1918–1919 świat nawiedziła pandemia grypy hiszpanki. Artykuł pokazuje, jakie problemy związane z tą chorobą były podejmowane w polskiej prasie tego okresu, jaki był poziom wiedzy autorów na temat etiologii tej niebezpiecznej choroby. Liczne informacje zawarte w czasopismach naukowych i prasie codziennej rzucają bez wątpienia nowe światło na słabo znany przebieg grypy hiszpanki w odradzającym się państwie polskim. Artykuł dostarcza wiedzy o nieskutecznych próbach walki z grypą w miastach i na wsi oraz badaniach nad tą chorobą w różnych ośrodkach naukowych kraju.

Słowa kluczowe: grypa hiszpanka, epidemia, pandemia, choroby zakaźne

Summary

In 1918–1919, the world was plagued with a Spanish flu pandemic. This article presents the disease-related problems covered in the contemporary Polish press and the editors' knowledge of the aetiology of this dangerous disease. Undoubtedly, the abundant information in medical magazines and newspapers shed new light on the otherwise poorly covered spread of Spanish influenza in Poland, following its regained independence. The article also provides information about the futile attempts at combating the flu in cities and in rural areas, as well as about research into the disease carried out in various centres all over the country.

Keywords: Spanish influenza, epidemic, pandemic, infectious diseases

U schyłku pierwszej wojny światowej, kiedy ludność wielu krajów wyczekiwała rychłego zakończenia walk i nastania pokoju, świat nawiedziła pandemiczna choroba, cechująca się dużą śmiertelnością i wtórnymi nawrotami. Tą chorobą była „złośliwa grypa”, zwana hiszpanką [1]. Nie ma pewności, czy choroba swą nazwę zawdzięczała miejscu powstania, czy też została zawleczona do Hiszpanii ze Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, a następnie z Półwyspu Pirenejskiego rozpoczęła swój pochód, siejąc trwogę i zbierając śmiertelne żniwo, praw-

dopodobnie większe niż pierwsza wojna światowa [2]. Niektórzy badacze historii wielkich epidemii wykazują, że pandemia hiszpanki pochłonęła miliony istnień ludzkich, przy czym szczególnie wielkich strat doznała ludność obszaru Indii [3].

Plaga grypy hiszpanki dała impuls do wyrażonych badań nad jej etiologią [4]. Uczeni zweryfikowali wówczas ustalenia Richarda Pfeiffera z końca XIX w. dotyczące czynnika etiologicznego grypy, udowadniając, że „paleczka Pfeiffera jest tylko drobnoustrojem towarzyszą-

cym niektórym epidemiom grypy” [5]. Dziś wiemy, że pandemiczna grypa z lat 1918–1920 wywołana została „przez nowe, nieznanne do tej pory u ludzi podtypy lub warianty wirusa” [6] H1N1 [7]. Lidia Bernadetta Brydak pisze: „Ogólne wyniki analiz HA sugerują, że albo szczep w 1918 r. przedostał się do populacji ludzkiej bezpośrednio od ptaków (...), albo dostał się do ludzkiego gospodarza w latach bezpośrednio poprzedzających rok 1918 i zaadaptował się przed pojawieniem się wirusa pandemicznego” [8].

Literatura na temat grypy hiszpanki jest obfita. Są to przede wszystkim publikacje w językach obcych i traktują o przebiegu tej choroby w różnych krajach świata. Ukazują zarazem rezultaty niełatwych badań medycznych prowadzonych przez wielu specjalistów. Zagadnieniem dotąd niewystarczająco zbadanym jest przebieg tej pandemii na ziemiach polskich. Jest kwestią bezsporną, że odradzające się państwo polskie bardzo wycierpiało wskutek szerzących się chorób, a czynnikiem rozszerzającym epidemię była wojna. Kraj dotknęła nie tylko grypa, ale także groźna epidemia tyfusu plamistego oraz czerwotka [9].

Ważnym źródłem pozwalającym pogłębić wiedzę o pandemii grypy jest prasa ukazująca się w tamtym okresie. Jej uważna lektura pokazuje nie tylko skalę zachorowań i zgonów. Informuje o badaniach prowadzonych w różnych ośrodkach medycznych kraju, świadomości i postawach ludności miast i wsi wobec niebezpieczeństwa, jakie niosą epidemie. Analiza artykułów i doniesień prasowych na temat grypy daje nam wyobrażenie o specyfice życia codziennego ludności, jej priorytetach, kiedy to w trosce o przetrwanie i przy niepewności, co przyniesie przyszłość, sprawy zdrowotne nie zawsze były rzeczą najważniejszą.

O szerzącej się wielkiej epidemii grypy informowały czytelników liczne wydawnictwa prasowe. Z czasopism naukowych można wymienić: „Gazetę Lekarską”, „Lekarza Wojskowego”, „Przegląd Epidemiologiczny”, „Przegląd Lekarski”. Z prasy niemedycznej warto zwrócić uwagę na takie pisma jak „Dziennik Cieszyński”, „Gazeta Lwowska”, „Gazeta Łódzka”, „Głos Narodu”, „Ilustrowany Kurier Codzienny”, „Nowa Reforma”, „Kurier Poznański”, „Piast”. Przeanalizujmy zatem, jak w świetle publikacji naukowych i prasy nienaukowej przedstawiano problemy związane z pandemią grypy hiszpanki. Te środki masowego przekazu pełniły bez wątpienia ważną funkcję informacyjną

Publikacje naukowe

Przeważająca część publikacji naukowych stanowiła sprawozdanie z badań prowadzonych nad gripą hiszpanką, z dyskusji na temat tej choroby podczas posiedzeń

naukowych towarzystw lekarskich [10]. Okres pandemii dostarczył lekarzom bogatego materiału badawczego i różnych spostrzeżeń [11], a także dał impuls do eksperymentów mających na celu wynalezienie środka leczniczego mogącego ulżyć chorym w cierpieniu [12]. Dane statystyczne odnośnie do grypy hiszpanki oraz informacje o powikłaniach, jakie powoduje ta choroba w organizmie ludzkim, były upowszechniane na kartach czasopism naukowych [13]. Dostarczają one wiedzy, jak w poszczególnych regionach kraju walczone z pandemią, jak wielka była skala zejść śmiertelnych. Stanowią zarazem świadectwo bezradności medycyny wobec złośliwego wirusa grypy.

Przedmiotem rozważań i analiz były początki wystąpienia grypy i jej etiologia. Z artykułu Jakuba Putermana *Epidemia influenzy w r. 1918* zamieszczonego w „Gazecie Lekarskiej” dowiadujemy się, że pogłoski o „zagadkowej chorobie” rozniosły się w maju, a ludność polską zaraza zaatakowała latem. Autor, wiceprezes Towarzystwa Lekarskiego w Sosnowcu [14], dostrzegł zależność szybkiego szerzenia się choroby od stosunków komunikacyjnych, występowania jej w miejscach dużych skupisk ludzi. Badacze etiologii grypy nie mieli pewności, czy szerzy się ona za pośrednictwem kropelek płwociny i dlatego zaraźliwość choroby bardzo silnie się wzmacnia, powodując liczne zejścia śmiertelne. Usiłowano również ustalić różnice pomiędzy gripą z lat 1918–1919 a epidemią z r. 1889/90, podczas której umierali przede wszystkim ludzie starzy i dzieci. W 1918 r. na hiszpankę zapadali w większości ludzie w wieku 20–40 lat. Ówczesni specjaliści twierdzili, że mniejsza śmiertelność wśród osobników starych jest spowodowana nabyciem przez nich odporności podczas epidemii sprzed 30 lat. Charakterystyczną właściwością grypy hiszpanki były silne powikłania dotyczące dróg oddechowych i płuc [15]. Wśród autorów nie było zgodności odnośnie do profilaktyki. Przeważały głosy o potrzebie izolacji chorych w większych skupiskach ludności (szpitale, koszary, więzienia), w trakcie epidemii wydania zakazów gromadzenia się ludzi na widowiskach, jarmarkach. Zalecano płukanie ust i nosa rozczykami środków odkażających [16].

Tomasz Janiszewski, przedstawiając na łamach „Przeglądu Lekarskiego” problemy związane z szybkim szerzeniem się w Krakowie grypy hiszpanki od połowy września 1918 r., radził lekarzom, aby pomimo tego, że grypa nie jest objęta ustawą o zwalczaniu chorób zakaźnych i nie ma obowiązku donoszenia o jej wystąpieniu do służb lekarsko-sanitarnych, podjęli trud informowania o zachorowaniach Miejski Urząd Zdrowia, podając szczegółowe dane chorego. Janiszewski liczył, że te dane pozwolą ustalić skalę szerzenia się epidemii, a także liczbę zgonów i wpływ warunków społecznych i ekonomicz-

nych na zachorowania [17]. Jesienią 1918 r. Kraków należał do miast najbardziej zainfekowanych grypą. Uczniowie pracujący w tym mieście przeprowadzali szczegółowe badania anatomopatologiczne i bakteriologiczne, a ich rezultatem były bogate treści publikacje [18].

Stanisław Ciechanowski [19] z Zakładu Anatomii Patologicznej Uniwersytetu Jagiellońskiego, badając ofiary gwałtownego wzrostu epidemii w Krakowie, stwierdzał, że obraz sekcyjny śmiertelnych przypadków grypy wykazuje zmiany zapalne narządu oddechowego z „wybitną skłonnością do zapaleń wybroczynowych i do ropienia (które są niezmiernie znamienne), w wywołaniu pewnego rodzaju skazy krwotocznej, wreszcie w oddziaływaniu na cały ustrój w ten sam sposób, jak inne ciężkie ostre choroby zakaźne” [20]. Ciechanowski wypowiadał twierdzenie, że śmierć chorych na grypę następuje najczęściej w wyniku „ciężkiego zakażenia, skutkiem paciorkowcowej mikrobicy krwi” [21]. Podobne ustalenia jak Ciechanowski poczynił Jan Olbrycht z prosekury wojskowej w Krakowie, przeprowadzając sekcje zmarłych żołnierzy. Dowiódł, że grypa hiszpanka „cehuje się z jednej strony zmianami miejscowymi w narządzie oddechowym, charakteryzującymi się różnorodnością obrazu anatomicznego z predylekcją do zapaleń krwotocznych i do ropienia, z drugiej zaś strony występują w niej zmiany, jak zwyrodnienie narządów i mięśni, żółtaczka, szybkie gnicie, przemawiające za ciężką mikrobicą krwi” [22].

Swój wkład w badania nad pandemią wniósł Antoni Krokiewicz z oddziału chorób wewnętrznych Szpitala św. Łazarza w Krakowie, autor artykułu *Spostrzeżenia nad epidemią grypy hiszpańskiej*. Jesienią 1918 r. obserwował na oddziale szpitala wiele przypadków śmierci z powodu grypy [23]. Jego zaciekawienie budził niezbadany wówczas problem występowania tej choroby u ludzi młodych, poniżej 30 lat. Krokiewicz skłaniał się ku tezie, że ludzie w tym wieku zapadają na grypę z powodu słabej odporności organizmu będącej rezultatem niedożywienia. Twierdził również, że przyczyną podatności na zachorowania może być większa drożność naczyń chłonnych w układzie oddechowym, przez które wirus szybko dostaje się do organizmu: „Starsi zaś i dlatego mniej podlegali chorobie, iż u nich naczynia chłonne stają się w znacznej części niedrożne przez zmiany pylicze, a tym samym powstają trudniejsze warunki dla dostawania się zarazków do ustroju drogą oddechową” [24].

Z problemem pandemii grypy hiszpanki zmagali się lekarze pracujący we Lwowie. Marian Franke i Julia Bickels z Wojskowego Szpitala Epidemiologicznego w tym mieście przygotowali artykuł *O obecnej epidemii grypy ze stanowiska klinicznego*, będący rezultatem badań i obserwacji kilkuset pacjentów. Autorzy przedstawiając obraz kliniczny grypy hiszpanki, zwracali uwagę na jego

przeobrażenia w wyniku zmieniających się powikłań w układzie oddechowym [25]. Franke i Bickels za priorytetowe zadanie badań medycznych uważali wyjaśnienie etiologii drobnoustrojowej grypy, „ażeby tą drogą uzyskać podstawę do właściwego (swoistego) leczenia tej groźnej sprawy chorobowej” [26]. Analiza przebiegu grypy hiszpanki nawet na dużej próbie badawczej nie zbliżała uczonych do ustalenia i całkowitego wytłumaczenia źródła pochodzenia i przebiegu tej choroby.

Witold Nowicki, profesor w Zakładzie Anatomii Patologicznej Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie [27], w artykule *Spostrzeżenia z zakresu anatomii patologicznej i bakteriologii tzw. hiszpańskiej grypy* podzielił się z czytelnikami „Przeglądu Lekarskiego” swoją wiedzą na temat zmian anatomicznych i etiologii [28]. W jego ocenie, zarażenie się grypą hiszpanką następuje przez górne drogi oddechowe, a szerzy się poprzez drogi chłonne. Nowicki dawał wyraz przekonaniu, że grypa, która pojawiła się u schyłku pierwszej wojny światowej, nie jest zjawiskiem nowym: „Zmiany anatomiczne, a niewątpliwie i objawy kliniczne są zgodne z tym, co stwierdzono w przypadku influenzy sprzed lat 30; różnica polega na znacznie cięższym przebiegu obecnej grypy, spowodowanym powikłaniami ze strony płuc i opłucnej z dążnością przejścia ich zapaleń w ropienie. Również i wyniki badań bakteriologicznych sprzed lat 30 niewiele się na ogół różnią od dotąd uzyskanych w obecnie panującej grypie” [29]. Lwowscy medycy specjalizujący się w chorobach zakaźnych śledzili przebieg grypy w połączeniu z innymi chorobami, dający zazwyczaj duży odsetek śmiertelności [30].

W Warszawie Wydział Statystyczny Magistratu prowadził rejestry osób zmarłych na choroby zakaźne. Zawierały one również dane dotyczące grypy hiszpanki. Przeanalizował je (ogółem 1189 przypadków śmiertelnych) Władysław Szenajch [31], przygotowując artykuł do „Przeglądu Epidemiologicznego”. Informowały one o łagodnym przebiegu grypy w miesiącach letnich 1918 r. i wzroście przypadków śmiertelnych jesienią oraz, po kilku miesiącach przerwy, nawrocie pandemii pod koniec 1919 r. Autor obliczał, że przerwa między wygaśnięciem intensywnych zachorowań na grypę a ich powrotem wynosi 33 tygodnie. Nie miał pewności, jakie warunki mają wpływ na powstanie epidemii. Odrzucał twierdzenia, jakoby tymi czynnikami były gwałtowne zmiany temperatury, twierdząc, że dopiero dalsze „badania epidemiologiczne i kliniczne, wykrycie zarazka swoistego oraz poznanie jego własności biologicznych mogą nam w przyszłości wyjaśnić ciemne dotąd strony przebiegu epidemii influenzy” [32]. Kierunki badań ekspertów zmierzały do poszerzenia wiedzy o rentgenologii grypy [33] oraz zależności między tą chorobą a gruźlicą [34].

Epidemia grypy atakowała polskie wojsko [35]. Badania nad etiologią grypy hiszpanki prowadził Stefan Sterling-Okuniewski z Departamentu Sanitarnego Ministerstwa Spraw Wojskowych [36]. Realizował je wśród oddziałów wojskowych przebywających nie na wojnie, lecz w garnizonach, ustalając, że śmiertelność nie była zbyt wysoka. Żołnierzy szczepiono szczepionką (wyrobu Centralnego Zakładu Epidemiologicznego) zawierającą szczepy dyplotreptokoków, pneumo-stafilo-streptokoków oraz mikrokoków nieżytych. Według Sterlinga-Okuniewskiego szczepienia wywierały „dodatni wpływ na przebieg epidemii” [37]. Jak dziś wiadomo, szczepionki przeciw grypie wynalezione w okresie pandemii niewystarczająco chroniły przed zachorowaniami. Zachorowania żołnierzy na grypę hiszpankę wzbudzały szczególną bojaźń w okresie wojny polsko-bolszewickiej. Choroba zmniejszała liczebność wojsk i ich sprawność bojową [38].

Lekarze po dwóch latach od gwałtownego wystąpienia choroby nie podejmowali próby precyzyjnego określenia końca pandemii. Ówczesny, ograniczony stan wiedzy nie pozwalał w przybliżeniu założyć, jaka będzie sytuacja sanitarna w kraju. Stanisława Adamowiczowa z Państwowego Centralnego Zakładu Epidemiologicznego pisała w „Przeglądzie Epidemiologicznym”: „Czy wchodzimy w okres względnego spokoju, czy stoimy u progu wielkich wydarzeń, sądzić na razie trudno, to pewne jednak, że cykl pandemiczny influenzy rozpoczął się w 1918 roku jeszcze się nie zakończył i że w ciągu lat najbliższych liczyć się musimy z prawdopodobieństwem występowania nowych drugorzędnych fal, nasilenie których przewidzieć na razie trudno jak dociec przyczyn wybuchów wielkich fal pierwotnych” [39]. Rozwoju badań nad zaraźliwymi chorobami nie ułatwiała trudna sytuacja materialna państwa [40].

Prasa nienaukowa

Interesującym źródłem wiedzy o pandemii grypy hiszpanki jest prasa nienaukowa, trafiająca do odbiorców z różnych sfer społecznych. W gazetach ukazujących się codziennie, a także tygodnikach zamieszczano publikacje autorów w większości nieposiadających wiedzy medycznej, a tym samym nierozumiejących istoty zachorowań na choroby zakaźne. Te, zazwyczaj niewielkie objętością doniesienia prasowe, a szczególnie korespondencje z prowincji do gazet dają nam obraz trudnych zmagania ludności z grypą hiszpanką, obraz bezradności mieszkańców miast i wsi wobec szerzącej się epidemii. Są one zarazem świadectwem tragedii życiowej wielu rodzin, ciężko doświadczonych przez zaraźliwą chorobę.

Wczesnym latem 1918 r. w prasie codziennej zaczęły pojawiać się informacje o epidemicznej chorobie, na

którą zapada ludność w krajach europejskich [41]. Kilka tygodni później grypa hiszpanka wystąpiła w wielu regionach kraju, wzbudzając poczucie przerażenia wśród ludności. We wrześniu panowała ona „we wielkich rozmiarach” [42], powodując śmierć wielu osób [43]. 26 września 1918 r. pisano w „Ilustrowanym Kurierze Codziennym”: „Epidemia influenzy hiszpańskiej przybiera w Krakowie z każdym dniem groźniejsze rozmiary i coraz złośliwszą postać. Choroba ta, której następstwem staje się coraz częściej śmierć (!), daje się już dotkliwie odczuć wszystkim warstwom ludności. Opinia publiczna poważnie jest zaniepokojona zastraszającymi postępami tej uporczywej zarazy. Można śmiało powiedzieć, iż czwarta część tutejszej ludności padła ofiarą «hiszpanki». Lekarze upadają z nóg, nie mogąc podołać wprost nadludzkiej pracy” [44]. Trwogę wśród ludności podsycali krążące opinie, pojawiające się również na łamach prasy, że śmiertelna choroba jest rodzajem dżumy, a świadczyć o tym miało m.in. czernienie zwłok po śmierci [45]. Te nieprawdziwe informacje zdementowała w wydanym komunikacie Komisja dla Zdrowia Publicznego przy Radzie Narodowej [46].

Grypa hiszpanka brutalnie doświadczyła ludność miast [47]. W prasie wiele uwagi poświęcano szybko rozwijającej się grypie hiszpance w Krakowie [48], niemal każdego dnia informując o szerzącej się „w sposób zastraszający” epidemii. Coraz więcej przybywało „klepsydr na kościołach, oznajmiających o zgonach spowodowanych tą chorobą” [49]. Domagano się poprawy sytuacji sanitarnej, oczyszczenia ulic i placów będących — jak wierzone — źródłem infekcji [50].

Obawę wzbudzały doniesienia prasowe ze Lwowa, gdzie jesienią 1918 r. grypa hiszpanka spowodowała dużą śmiertelność wśród mieszkańców [51]. Ofiarą tej choroby padło sporo ludzi młodych [52]. W okresie zwiększenia liczby zgonów brakowało trumien i osób do obsługi pogrzebów. Wskutek tego zdarzały się wypadki, że zmarłych nie można było pochować nawet trzy dni po ich zgonie [53]. Prasa powiadamiała o zachorowaniach uczniów szkół średnich [54], zamykaniu placówek oświatowych z powodu epidemii [55]. Rodzice w obawie przed zarażeniem nie posyłali dzieci do szkoły [56].

Autorzy publikacji prasowych informowali o natężeniu lub osłabieniu zachorowań [57], utyskiwaniach ludności na brak środków leczniczych [58]. W „Nowej Reformie” z 24 października 1918 r. przestrzegano czytelników przed nieodpowiedzialnym zachowaniem się w przypadku wystąpienia objawów grypy: „Dużo winy ponosi chory, który przy lekkim bólu głowy i łamaniu w kościach, lekceważąc te objawy, nie kładzie się do łóżka i nie wzywa lekarza. Naturalnie choroba się potęguje, następuje przeziębienie i przychodzi zapalenie ropne.

Często także chory, gdy ustąpi gorączka, natychmiast wstaje i bierze się do pracy” [59].

Do redakcji gazet napływały niepokojące wiadomości o skali zachorowań na grypę hiszpankę na wsi [60]. W „Głosie Narodu” podawano, że w powiecie sokalskim grypa hiszpanka „grasuje po wsiach w sposób przerażający (...) nie ma prawie chaty, w której by nie było chorego na hiszpankę (...) Śmiertelność jest ogromna. Stolarze po wsiach i miasteczkach nie robią nic innego, tylko trumny (...) Ludność poddała się uczuciu zupełnej apatii, bo nie ma możliwości zapobieżenia zarazie” [61]. Przejmujący jest opis pandemii grypy hiszpanki na ziemi sądeckiej i grybowskiej dokonany w październiku 1918 r. przez Franciszka Piątkowskiego w tygodniku „Piast”. Autor był zdania, że choroba nie szerzy się tak intensywnie w miastach, gdzie ludność ma opiekę lekarską. Na wsi grypa czyniła wielkie spustoszenia: „W powiecie grybowskim i sądeckim są parafie (np. Krużłowa), w których jest po kilka pogrzebów dziennie zmarłych ludzi na hiszpankę. Całe gminy leżą w ogromnej gorączce, wielu chorym bucha krew z ust i nosa, wielu zrywa się w gorączce z łóżka i mający przez kilka dni, a kto się zaziębi — ten idzie na tamten świat. Ludzie wyglądają jak nie z tego świata. Przestrach wielki, bo znikąd nie ma ratunku (...) Pogrzeby odbywają się zwykle bez płaczu, bo często cała najbliższa rodzina zmarłego leży w gorączce i nie ma kto nad trumną zapłakać. Często się zdarza, że matka, leżąc bezprzytomna w gorączce, nie wie, że z domu wynoszą jej zmarłe dziecko” [62]. Piątkowski winą za tak liczne przypadki zachorowań i śmierci obciążał władze, które — jego zdaniem — nie uczyniły nic, aby przestrzec ludność przed groźącym jej niebezpieczeństwem oraz nie dostarczyły jej środków leczniczych.

Śmiertelność wśród ludności rolniczej potęgowało równoczesne występowanie grypy hiszpanki wraz z innymi chorobami zakaźnymi. W październiku 1918 r. donoszono z Gdowa w powiecie wielickim do „Ilustrowanego Kuriera Codziennego”, że w tamtejszej parafii „nie tylko hiszpanka, ale co gorsza, czerwotka szerzy się z niezwykłą gwałtownością — wprost katastrofalnie. Śmiertelnych ofiar obu tych strasznych chorób coraz więcej. Zrozpaczona ludność oczekuje jakiejś pomocy, jakiegoś ratunku — na próżno wszakże, bo tu ani lekarza, ani apteki nie ma” [63]. Wiedza mieszkańców wsi na temat grypy była znikoma. Chłopi obawiali się nie tylko o własne życie, ale i także, że choroba zaatakuje zwierzęta gospodarskie [64].

Co jakiś czas pojawiały się w prasie wiadomości o wynalezieniu leków mogących zahamować zachorowalność na grypę [65]. „Dziennik Cieszyński” donosił o szczepionce przeciw grypie hiszpance odkrytej przez

Władysława Karnasiewicza [66]. Chwilowy optymizm przerywały kolejne wieści o rozprzestrzenianiu się grypy w krajach zagranicznych, bezradności lekarzy wobec masowych zgonów. Polscy autorzy przywoływali pesymistyczne dane statystyczne odnośnie do zachorowań zamieszczane w prasie obcej, które odbierały nadzieję na rychłe zakończenie pandemicznych zachorowań [67].

Jesienią 1918 r., a więc w najbardziej krytycznym momencie, kiedy na grypę hiszpankę umierały tysiące ludzi, niektórzy autorzy publikacji prasowych bagatelizowali epidemię. Nie wierzyli w środki profilaktyczne zalecane przez lekarzy, takie jak izolacja chorych, dezynfekcja pomieszczeń, uznając je za zbyt ciężkie [68]. W listopadzie zamieszczono w „Kurierze Poznańskim” żartobliwy wiersz o grypie hiszpance. Oto jego fragment:

„Przyszła kreska na Matyska:
«Hiszpanka» za szyję ścisła,
«Ja się nie dam» — krzyczał z pychą,
Aż i jego wzięło lichy.

Jeden koniak, dwa koniaki,
Nie pomogło, są oznaki,
Że gorączka, w skroniach młoty
I kaszelek i wymioty.

W kościach strzyka, w stawach darcie,
A myśl jedna wciąż uparcie
Wije się, jak nić czerwona,
Ach to ona, ona, ona!..
Ta «hiszpanka» utrapiona,
Nie ma rady, los nie służka,
Koniec końcem wlaź do łóżka.

W całym domu rejwach, strachy,
Jęki, płacze, ochy!, achy!
A ktoś z boku szepnął szczerze:
«Ty! a kto sukcesję bierze?» [69]

Niektórzy próbowali wykorzystać epidemię grypy hiszpanki do reklamy swojej działalności gospodarczej. W 1918 r. w „Ilustrowanym Kurierze Codziennym” nawoływano czytelników do korzystania z usług restauracji Nędzowskiego przy placu Szczepańskim w Krakowie, argumentując, że serwowane tam „higieniczne a smaczkowite” potrawy stanowią środek zabezpieczający przed hiszpanką [70].

Podsumowanie

Pandemia grypy hiszpanki w szybkim tempie rozprzestrzeniła się na ziemiach polskich i spowodowała śmierć wielu osób. Lekarz Karol Rozenfeld wspominał rok 1918:

„Zaskoczeni zniecka, staliśmy wszyscy bezradni w obliczu kłęski, której ogromu ani zmniejszyć, ani nawet w przybliżeniu określić nie byliśmy w stanie. Ogólne uczucie grozy zwiększała niemoc terapii, bezowocność wszystkich wysiłków w przypadkach złośliwych, szybko kończących się śmiercią” [71]. Polskie czasopisma naukowe, a także prasa codzienna stanowią bez wątpienia cenne źródło wiedzy o tej niebezpiecznej chorobie. Analiza artykułów autorstwa uczonych, korespondencji, krótkich wzmianek czy też nekrologów informujących o ofiarach grypy hiszpanki [72] uświadamia nam, jak wielka była skala zachorowań w miastach oraz na wsi. Powikłania wywołane przez grypę skłoniły lekarzy do ich badania, szczegółowych analiz i referowania ich wyników [73]. Dla współczesnych specjalistów artykuły naukowe powstałe przed ponad dziewięćdziesięciu laty są zwierciadłem ówczesnej wiedzy na temat etiologii grypy, stosowanych środków profilaktycznych i leczniczych.

Piśmiennictwo

1. Szumowski W, *Historia medycyny filozoficznie ujęta. Podręcznik dla lekarzy i studentów z ilustracjami*, Warszawa 1994, 452.
2. Clark D., *Zarazki, geny a cywilizacja*, tłum. A. Olesiejuk, Katowice 2011, 260.
3. Hoehling A.A., *The Great Epidemic*, Boston 1961; Collier R., *The Plague of the Spanish Lady. The Influenza Pandemic of 1918–1919*, London 1974; Katz R.S., *Influenza 1918–1919: A Study in Mortality* [w:] *Bulletin of the History of Medicine* 1974, 416–422; Osborn J.E. (red.), *Influenza in America 1918–1976*, New York 1977; Beveridge W.I.B., *Influenza. The last great plague*, London 1977; Patterson K.D., *The Influenza Epidemic of 1918–19 in the Gold Coast* [w:] *Journal of African History* 1983, 485–502; Reid T.A., Fanning T., Janczewski T., Taubenberger J., *Characterization of the 1918 „Spanish” influenza virus neuraminidase gene* [w:] *Proc. Natl. Acad. Sci USA* 2000, 6785–6790.
4. Duncan K., *Hunting the 1918 Flu. One Scientist’s Search for a Killer Virus*, Toronto 2003.
5. Seyda B., *Dzieje medycyny w zarysie*, wyd. 2, Warszawa 1973, 257.
6. *Interna Szczeklika. Podręcznik chorób wewnętrznych*, Kraków 2013, 2256.
7. Kasper D.L., Fauci A.S. (red.), *Choroby zakaźne*, t. 2, Lublin 2012, 1047; Brydak L.B., *Grypa i jej profilaktyka*, Poznań 2004, 15.
8. Brydak L.B., *Grypa. Pandemia grypy — mit czy realne zagrożenie?*, Warszawa 2008, 23.
9. Godlewski E., Schinzel Z., *Działalność Naczelnego Nadzwyczajnego Komisarjatu do spraw walki z epidemiami w roku 1920 i w pierwszym półroczu 1921 r.* [w:] *Przegląd Epidemiologiczny* 1922, 7, 669 i n.
10. Bednarski J., *Spostrzeżenia z przebiegu tegorocznej epidemii tzw. grypy hiszpańskiej* [w:] *Przegląd Lekarski* 1919, 1, 5; Towarzystwo lekarskie krakowskie. *Posiedzenie dnia 6 listopada 1918* [w:] *Przegląd Lekarski* 1919, 30, 130; 1919. *Posiedzenia z d. 9 marca* [w:] *Pamiętnik Kliniczny Szpitala Dzieciątka Jezus*, 3–4, Warszawa 1921, 17; *Tow. lekarzy polskich b. Galicji. Oddział jarosławski* [w:] *Polskie Czasopismo Lekarskie* 1921, 5, 85.
11. Rencki R., *O obrazie klinicznym grypy hiszpańskiej*, *Przegląd Lekarski* 1918, 42, 284; *Wiadomości bieżące* [w:] *Postęp Lekarski* 1918, 1, 8; Bednarski J., *Spostrzeżenia z przebiegu tegorocznej epidemii tzw. grypy hiszpańskiej*, *Przegląd Lekarski* 1919, 2, 5; Szelągowski S., *Zajęcie opon mózgowordzeniowych w przebiegu grypy nagminnej oraz nerwów obwodowych po jej przebyciu* [w:] *Gazeta Lekarska* 1919, 35, 415–416; Korczyński L., *Ze spostrzeżeń klinicznych o grypowym zapaleniu płuc w czasie epidemii grypy w r. 1918/19* [w:] *Przegląd Lekarski* 1919, 49, 217; *Trachei-laryngitis fibrinosa (crouposa) pochodzenia prawdopodobnie niebłoniczego jako powikłanie influenzy* [w:] *Gazeta Lekarska* 1919, 5, 56–57; Komocki W., *O tzw. hiszpance* [w:] *Gazeta Lekarska* 1920, 7–8, 90.
12. Korybut-Daszkiwicz B., *Protargol, jako środek zapobiegawczy przeciw influenzy* [w:] *Gazeta Lekarska* 1918, 49, 409; Landau A., *O wczesnym leczeniu grypy tzw. hiszpańskiej za pomocą surowicy przeciwpaciorkowcowej* [w:] *Gazeta Lekarska* 1918, 50.
13. Korsakówna J., *O dławcu w przebiegu grypy* [w:] *Przegląd Lekarski* 1920, 4, 38.
14. Ostrowska T., *Puterman Jakub (1857–1933)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, 39, Ossolineum, 1986, 467–468.
15. Puterman J., *Epidemia influenzy w r. 1918* [w:] *Gazeta Lekarska* 1919, 12, 139.
16. *Ibidem*, 13, 156.
17. Janiszewski T., *Epidemia influenzy czyli tzw. choroby hiszpańskiej w Krakowie*, *Przegląd Lekarski* 1918, 40, 271.
18. Nitsch R., *Wyniki bakteriologiczne badania kilkunastu zwłok osób zmarłych na influenzę hiszpańską w r. 1918* [w:] *Przegląd Lekarski* 1918, 46, 305–306.
19. Śródka A., *Uczeni polscy XIX–XX stulecia*, 1, Warszawa 1994, 283–285.
20. Ciechanowski S., *Zmiany anatomopatologiczne we współczesnej nagminnej grypie* [w:] *Przegląd Lekarski* 1918, 42, 284.
21. *Ibidem*, 284.
22. Olbrycht J., Gawroński F., *Zmiany anatomopatologiczne w grypie nagminnej na podstawie 205 przypadków* [w:] *Gazeta Lekarska* 1919, 18, 205.
23. Krokiewicz A., *Spostrzeżenia nad epidemią grypy hiszpańskiej* [w:] *Przegląd Lekarski* 1919, 27, 115.
24. *Ibidem*, 28, 121.

25. Franke M., Bickels J., O obecnej epidemii grypy ze stanowiska klinicznego [w:] *Przegląd Lekarski* 1918, 45, 301.
26. *Ibidem*, 46, 308.
27. Albert Z., Nowicki Witold Walerian (1878–1941) [w:] *Polski słownik biograficzny*, 23, Ossolineum, 1978, 341–342; Śródka A., *Uczeni polscy XIX–XX stulecia*, 3, Warszawa 1997, 271–273.
28. Nowicki W, *Spostrzeżenia z zakresu anatomii patologicznej i bakteriologii tzw. hiszpańskiej grypy* [w:] *Przegląd Lekarski* 1918, 47, 309.
29. *Ibidem*, 48, 315.
30. Fijałkowska-Strzelecka M., *Grypa hiszpańska jako powikłanie płonicy* [w:] *Przegląd Lekarski* 1919, 26, 111.
31. Brzeziński T., *Szenajch Władysław Ludwik (1879–1964)* [w:] *Słownik biograficzny polskich nauk medycznych XX wieku*, 1, z. 4, pod red. Z. Podgórskiej-Klawe, Warszawa 1996, 76–79.
32. Szenajch W, *Z epidemiologii influenzy w Warszawie* [w:] *Przegląd Epidemiologiczny* 1920, 1, 55; por. Hornowski J., *O zmianach anatomopatologicznych w obecnej epidemii tzw. „hiszpanki”* [w:] *Gazeta Lekarska* 1920, 7–8, 79.
33. Wachtel H., *Z rentgenologii grypy (hiszpanki)* [w:] *Gazeta Lekarska* 1920, 7–8, 82.
34. Filiński W, *Influenza a suchoty* [w:] *ibidem*, 88.
35. *Epidemia influenzy w wojsku polskim* [w:] *Gazeta Lekarska* 1918, 34, 272.
36. Sroka S.T., *Sterling-Okuniewski Stefan Adam* [w:] *Polski słownik biograficzny*, 43, Warszawa–Kraków 2004–2005, 447–448.
37. Sterling-Okuniewski S., *Z epidemiologii grypy hiszpańskiej* [w:] *Lekarz Wojskowy* 1921, 10, 307.
38. Rzętkowski K., *W sprawie tzw. „grypy hiszpańskiej”, grasującej obecnie w Warszawie* [w:] *Gazeta Lekarska* 1920, 7–8, 75.
39. Adamowiczowa S., *Ze statystyki influenzy 1920 roku* [w:] *Przegląd Epidemiologiczny* 1920/1921, 3, 328.
40. *Historia nauki polskiej*, 5, 1918–1951, cz. 1, pod red. B. Suchodolskiego, Wrocław–Warszawa 1992.
41. *Niebywała epidemia influenzy* [w:] *Ilustrowany Kurier Codzienny* 1918, 88, 4.
42. (b), *Oborniki* [w:] *Kurier Poznański* 1918, 218, 3.
43. *Influenza hiszpańska chorobą śmiertelną! (Wypadki śmierci w Krakowie)* [w:] *Ilustrowany Kurier Codzienny* 1918, 167; *Hiszpanka w Galicji* [w:] *Czas* 1918, 458 (wyd. wieczorne), 2; *Choroba hiszpańska i tyfus w Łąncucie* [w:] *Nowa Reforma* 1918, 438 (wyd. poranne), 2; *Zwalczanie hiszpanki* [w:] *Dziennik Narodowy* 1918, 232, 2.
44. *Epidemia influenzy w coraz groźniejszej postaci* [w:] *Ilustrowany Kurier Codzienny* 1918, 172, 4.
45. *Krak, Listy z Krakowa*, Dodatek do numeru 237 *Kuriera Poznańskiego* z 1918 r.
46. *Hiszpańska choroba*, Dodatek do numeru 253 *Kuriera Poznańskiego* z 1918 r.; por. *Influenza czy dżuma* [w:] *Czas* 1918, 462 (wyd. wieczorne), 2; *Hiszpanka czy dżuma płucna* [w:] *Dziennik Cieszyński* 1920, 15, 3; *Grypa hiszpanka* [w:] *Gazeta Lwowska* 1918, 234, 2; *Hiszpanka czy dżuma?* [w:] *Ilustrowany Kurier Codzienny* 1918, 180, 5; „*Hiszpanka*”, czy *dżuma płucna?* [w:] *Dziennik Narodowy* 1918, 233, 4.
47. *Grypa hiszpańska* [w:] *Polak* 1918, 117, 4; *Jarocin (Hiszpanka)* [w:] *Kurier Poznański* 1918, 238, 3.
48. *Hiszpanka w Krakowie* [w:] *Czas* 1918, 44 (wyd. wieczorne), 2; *Śmiertelność hiszpanki wzrasta* [w:] *Ilustrowany Kurier Codzienny* 1918, 194, 4; *Przeciw epidemii* [w:] *Głos Narodu* 1918, 240 (wyd. wieczorne), 2; *Epidemia „hiszpanki” wzrasta* [w:] *Ilustrowany Kurier Codzienny* 1918, 199, 4; *Epidemia „hiszpanki”* [w:] *Czas* 1918, 474 (wyd. wieczorne), 2; *Śmiertelność na hiszpankę w Krakowie* [w:] *Gazeta Lwowska* 1918, 232, 4; *Epidemia hiszpanki w Krakowie* [w:] *Nowa Reforma* 1918, 476 (wyd. poranne), 2; *Fizyk miejski o chorobie hiszpańskiej* [w:] *Nowa Reforma* 1918, 431 (wyd. popołudniowe), 2.
49. *Choroba hiszpańska* [w:] *Głos Narodu* 1918, 239 (wyd. poranne), 2.
50. *Oczyszczenie miasta* [w:] *Głos Narodu* 1918, 240 (wyd. wieczorne), 2; *Hiszpanka* [w:] *Głos Rzeszowski* 1918, 40, 1.
51. *Chorzy leżą obok zwłok* [w:] *Głos Narodu* 1918, 235 (wyd. wieczorne); *Chorzy na grypę leżą obok trupów* [w:] *Nowa Reforma* 1918, 463 (wyd. popołudniowe), 2; *Epidemia hiszpanki* [w:] *Czas* 1918, 450 (wyd. wieczorne), 2; *Pomoc wojskowości w zwalczaniu „hiszpanki” we Lwowie* [w:] *Nowa Reforma* 1918, 480 (wyd. poranne), 2; *Do walki z grypą hiszpanką* [w:] *Gazeta Lwowska* 1918, 245, 3; *Epidemia hiszpańska we Lwowie* [w:] *Nowa Reforma* 1918, 452 (wyd. poranne), 3; *Ofiary „hiszpanki” we Lwowie* [w:] *Nowa Reforma* 1918, 478 (wyd. poranne), 2.
52. *Epidemia influenzy szerzy się groźnie* [w:] *Ilustrowany Kurier Codzienny* 1918, 190, 5.
53. *Śmiertelność we Lwowie* [w:] *Czas* 1918, 472 (wyd. wieczorne), 2.
54. *Grypa w szkołach poznańskich* [w:] *Wychowanie Fizyczne* 1920, z. 3–4, 102.
55. *Hiszpanka w kraju* [w:] *Czas* 1918, 468 (wyd. wieczorne), 2; *Chodzież (Z powodu hiszpanki)* [w:] *Kurier Poznański* 1918, 240, 3.
56. *Choroba hiszpańska* [w:] *Gazeta Lwowska* 1918, 241, 4.
57. *Sprawozdanie z działalności Wydziału Zdrowotności Publicznej za czas od 1/VII do 1/X 1919 r.* [w:] *Dziennik Zarządu Miasta Łodzi* 1919, 11, 12.
58. *Apteki a epidemia gorączki hiszpańskiej* [w:] *Głos Narodu* 1918, 237 (wyd. wieczorne), 2; „*Hiszpanka*” a pogotowie [w:] *Głos Narodu* 1918, 234 (wyd. poranne), 2; *Praca pogotowia ratunkowego z powodu hiszpanki* [w:] *Nowa Reforma* 1918, 462 (wyd. poranne), 2; *Z pogotowia ratunkowego* [w:] *Nowa Reforma* 1918, 450 (wyd. poranne), 2.

59. *Epidemia hiszpanki* [w:] *Nowa Reforma* 1918, 472 (wyd. poranne), 2.
60. *Choroba hiszpańska* [w:] *Ilustrowany Kurier Codzienny* 1918, 100, 3; *Epidemia „choroby hiszpańskiej”* [w:] *Tygodnik Rolniczy* 1918, 40, 502; *Influenza* [w:] *Gazeta Podhalańska* 1918, 28, 5; „*Hiszpanka*” [w:] *Gazeta Lwowska* 1918, 222, 4; *Choroba hiszpańska* [w:] *Nowa Reforma* 1918, 437 (wyd. popołudniowe), 2.
61. *Hiszpanka w pow. sokalskim* [w:] *Głos Narodu* 1918, 238 (wyd. poranne), 2.
62. Piątkowski F., *Hiszpanka* [w:] *Piast* 1918, 41, 9.
63. *Hiszpanka i czerwotka* [w:] *Ilustrowany Kurier Codzienny* 1918, 183, 5.
64. *Influenza hiszpańska u koni* [w:] *Rolnik* 1918, 40, 655.
65. *Hiszpanka niebezpieczniejsza od cholery* [w:] *Ilustrowany Kurier Codzienny* 1918, 197, 2; *Szczepienie ochronne hiszpańskiej grypy* [w:] *ibidem*; *Na drodze do wykrycia zarazka grypy hiszpańskiej* [w:] *Ilustrowany Kurier Codzienny* 1918, 192, 4; *Szczepionka przeciw „hiszpance”* [w:] *Nowa Reforma* 1918, 450 (wyd. poranne), 2; *Leczenie hiszpanki „Salwarsanem”* [w:] *Ilustrowany Kurier Codzienny* 1918, 180, 5; *Hiszpańska grypa uleczalna w 24 godziny* [w:] *Głos Rzeszowski* 1918, 39, 1.
66. *Szczepionka przeciw „hiszpance”* [w:] *Dziennik Cieszyński* 1918, 220, 4; por. *Szczepionka przeciw „hiszpance”*. *Doniosły wynalazek krakowskiego lekarza* [w:] *Ilustrowany Kurier Codzienny* 1918, 185, 4.
67. *Grypa panuje epidemicznie w całej Europie* [w:] *Ilustrowany Kurier Codzienny* 1918, 200, 2; *Zabójcza epidemia w Wiedniu* [w:] *Czas* 1918, 456 (wyd. wieczorne), 2; *Przeciw „hiszpance”* [w:] *Czas* 1918, 465 (wyd. poranne), 1; *Zarządzenie z powodu epidemii „hiszpanki”* [w:] *Gazeta Lwowska* 1918, 235, 5; *Hiszpanka w Niemczech* [w:] *Nowa Reforma* 1918, 452 (wyd. poranne), 3; *W sprawie „hiszpanki”* [w:] *Nowa Reforma* 1918, 458 (wyd. poranne), 2; *Epidemia hiszpanki w Budapeszcie* [w:] *Nowa Reforma* 1918, 464 (wyd. poranne), 3; *Hiszpanka* [w:] *Polak* 1918, 128, 4; *Rozszerzanie się grypy* [w:] *Polak* 1918, 127, 3; *Epidemia się rozszerza* [w:] *Ilustrowany Kurier Codzienny* 1918, 180, 5; *Śmierć kilkunastu osób na chorobę hiszpańską* [w:] *Gazeta Wieczorna* 1918, 4276, 13; *Hiszpanka na kolejach w Austrii* [w:] *Gazeta Łódzka* 1918, 193, 4; *Epidemia „hiszpanki”* [w:] *Gazeta Łódzka* 1918, 195, 2.
68. *Epidemia hiszpańska* [w:] *Dziennik Cieszyński* 1918, 215, 3.
69. Z.T., *Hiszpanka* [w:] *Kurier Poznański* 1918, 259, 3.
70. *Przeciw „hiszpance” znakomity środek profilaktyczny* [w:] *Ilustrowany Kurier Codzienny* 1918, 201, 4.
71. Rozenfeld K., *Walka z epidemią grypy, jej najważniejsze zadania i środki* [w:] *Gazeta Lekarska* 1922, 12, 122.
72. *Zmarli* [w:] *Przegląd Diecezjalny* 1918, 13, 404; *Żniwo śmierci* [w:] *Gazeta Kielecka* 1918, 189, 2.
73. Dzierżanowski R., *Słownik chronologiczny dziejów medycyny i farmacji*, Warszawa 1983, 304.